

ПРАВОСЛАВНИЙ СВІТ У РЕФОРМАЦІЙНІЙ ОРБІТІ: ЗАПЕРЕЧЕННЯ КУЛЬТУ БОГОРОДИЦІ В РУКОПИСІ МЕЛЕТІЯ СМОТРИЦЬКОГО 1609 р.*

Науковий вісник Ужгородського університету. Серія: Філологія.

Випуск 1 (49)

УДК 821.161.2«17/18»:821.162.1:2-285.4

DOI:10.24144/2663-6840/2023.1(49).130–136.

Ткачук Р. Православний світ у реформаційній орбіті: заперечення культу Богородиці в рукописі Мелетія Смотрицького 1609 р.; кількість бібліографічних джерел – 25; мова українська.

Анотація. Відлуння в українській літературі реформаційного руху XVI–XVII ст., що істотно позначився на церковному світогляді православних письменників-полемістів, залишається дотепер нерозкритим. Цим пояснюється актуальність вивчення впливу церковного та суспільно-політичного руху Реформації на українську книжність. Метою статті є дослідження латинсько-польського рукописного твору українського православного письменника-полеміста Мелетія Смотрицького, який оприявнює захоплення ним під час навчання в Європі догматикою реформаторських церков. У публікації розглянуто питання атрибуції манускрипту Мелетію Смотрицькому, наведено нові докази, які підтверджують його авторство. У своєму творі православний книжник критично відгукнувся про надання Римською церквою святій Марії атрибутів Бога, що зауважували такі церковні реформатори, як Мартін Лютер та Філіп Меланхтон. Крім того, у творі звинувачено римських пап у викривленні змісту текстів Нового Завіту та вдаванні до чаклунства. Розглядаючи вчення Західної церкви про святу Марію як Богородицю та Царицю Небесну у світлі праць англійського єпископа Томаса Мортон, Мелетій Смотрицький обґрунтував висунуте латинникам звинувачення в богохульному вживанні священного імені «YHWH» щодо Марії. На прикладах португальського екзегета Браса Вігаша, італійського історика Горація Турселіна та іспанського єзуїта Іоанна Осорія православний полеміст зауважив однакове прославлення в католицизмі Бога та Марії. Стоячи у ранній період своєї полемічної творчості на позиціях протестантизму, Мелетій Смотрицький засуджував те, що латинники переробили на честь Марії псалми Давида, літургійний гімн IV століття «Te Deum laudamus», а також її молитовним згадуванні перед починанням та завершенням справ. Рукописний твір Мелетія Смотрицького засвідчує засвоєння Україною реформаційних ідей Західної і Центральної Європи XVI–XVII ст. Розлоге цитування українським православним книжником реформаторських полемістів-богословів спростовує низку хибних думок, висловлених про зародження євангельського руху в Україні у XIX ст.

Ключові слова: Мелетій Смотрицький, Реформація, Богородиця, Діва Марія, католицько-протестантська полеміка, українська полемічна література, протестантизм, Томас Мортон.

Постановка проблеми. Вплив реформаційного руху Західної і Центральної Європи XVI–XVII ст. на українську літературу залишається недослідженим, незважаючи на те, що на початку XX ст. М. Грушевський обґрунтував у низці своїх праць актуальність цього питання для української гуманітарної науки [Грушевський 1992, с. 192]. Об'єктом дослідження вчених, які вивчали церковне письменство України ранньомодерної доби, були насамперед твори письменників православного віровизнання, рідше уніатів. Натомість реформаторські книжники, полемічні пам'ятки яких кількісно переважали праці католиків у другій половині XVI ст., ігнорувалися, вважалися єретичними, а отже, другорядними. Феномен європейської Реформації, здобутки якої Україна засвоювала почасти за посередництвом Великого князівства Литовського, де завдяки князю Миколі Радзивілу Чорному кальвінізм займав міцні позиції, осмислювався в середовищі українських богословів. Унаслідок діалогу православних церковників із реформаторами велася спроба повернути «русську віру» до засад ранньоапостольського християнства, проглядалася архітектура теології оновленого православ'я, яка, утім, залишилася нереалізованою. Вивчення реформаційних процесів у Київській церк-

ві ранньомодерної доби є актуальним для XXI ст. з огляду на виявлений інтерес учених до можливості реформування православ'я [Аверинцев 2005, с. 768].

Латинсько-польський «Рукописний твір Мелетія Смотрицького з р. 1609», який надрукував у 1906 р. К. Студинський у «Пам'ятках полемічного письменства» [Смотрицький 1906, с. 250–302], слугує доказом проникнення реформаторського вчення в богословську думку православних церковників. Мелетій Смотрицький, який написав у Віленському монастирі Святого Духа такі полемічні твори, як «Θρηνοσ το ιεστ lament iedyney Ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie», «Verificatia niewinności», «Obrona Verificaciey», висловив у згаданому творі згоду з окремими артикулами «Аугсбурзького віросповідання» (1530 р.). Так, провідний православний та згодом унійний богослов України, звинувативши латинників у наданні святій Марії атрибутів Бога, услід за Мартіном Лютером та Філіпом Меланхтоном, виступив проти багатобожжя Римської церкви, яке полягало в молитовній практиці та поклонінні святим. Наведені Мелетієм Смотрицьким звинувачення католицизму підштовхують до вивчення генеології його реформаторських міркувань, досягнути які вдасться завдяки історичній і богословській реконструкції становлення культу Богородиці в християнській церкві.

* Робота виконана коштом іменної Стипендії Верховної Ради України для молодих учених – докторів наук за 2023 р.

Аналіз досліджень. Дослідженню рукопису Мелетія Смотрицького, на відміну від інших його творів, не було приділено належної уваги істориками української літератури. Можемо припустити, що це пов'язано як через конфесійні, так і політичні чинники: у російській та радянській науці Реформація висвітлювалася з негативного боку, характеризувалася як сектанство, що становило загрозу наявним соціальним і політичним системам, спрямованим на внутрішнє поневолення людини, через яке формувалося безлико-рабське суспільство та досягався контроль над ним. І. Огієнко зазначав, що виразниками реформаційних ідей як у Польщі, так і в Україні були насамперед представники управлінської еліти, інтелігенція, яка відгукнулася на заклик церковних реформаторів, повернутися до основ біблійного вчення, від якого відступив Рим [Огієнко 1993, с. 107]. Утім більшість шляхти тогочасної України не укорінилася в ранньоапостольському християнстві, а тому наvertsалася до католицизму, православ'я щойно зазнавала політичних чи конфесійних утисків. На заваді утвердження ідей Реформації були й антитринітарні суперечки, що велися всередині окремих протестантських церков та дискредитували реформаційний рух у цілому серед міщан та селян, які віддавали перевагу традиціям, усталеній обрядовій практиці, ніж не до кінця сформованій догматичній ідентичності нововірства [Грушевський 1995, с. 42–43]. Проблематику відновлення ранньохристиянської моделі домобудівництва спасіння в реформаторських спільнотах XVI ст. засвідчує полемічний твір латинників, написаний у формі листа від імені лютеранина до свого духовного наставника, у якому саркастично розкритиковано біблійну платформу протестантизму: «I. Ktora też prawdziwsza Wiara, czy Luterska, czy Kalwińska, czy Menistska? gdyż nic o żadney, w Biblii nie masz: a to naywiększa, że i Kalwini, i Menistowie Biblii się trzymaia. II. Czemu się my Lutrami, ba iuż nas i tego imienia wstyd, i dla tego Ewangelikami zowiemy? a czemu nie raczej Biblikami od całej Biblii? a podobno w całej Biblii nie znalazłby tego imienia» [Kopia listu, с. 2].

Перші незначні відомості про манускрипт Мелетія Смотрицького подав монах католицького ордену піарів А. Мошинський у своїй праці «Wiadomość o rękopismach polskich oddziału teologicznego w cesarskiej bibliotece w Petersburgu» (1874 р.) [Moszyński 1874, с. 309]. Зокрема наставник піарських шкіл і колегій у Любешові, Пінську та Петербурзі на підставі напису на титульній сторінці рукопису прізвища та ім'я автора («Smotrzyski Maximi Meletii»), зробленого, як припустив К. Студинський, у XVIII ст., атрибував його Мелетію Смотрицькому [Студинський 1906, с. LVI]. Він також розкрив мету автора твору: зобразити римських пап нечестивцями, які нечесно, подекуди за допомогою чаклунства, обиралися первоієрархами Рима, чинили наругу над християнами та викривляли зміст текстів Нового Завіту [Moszyński 1874, с. 309]. Хибну думку вченого про те, що манускрипт було написано між 1620–1625 рр., поставив під сумнів

К. Харлампович. Дослідник, відштовхуючись від того, що рукопис містить цитати з 7-го тому праці Цезаря Баронія «Annales Ecclesiastici», надрукованого у 1601 р., висловив здогад, що Мелетій Смотрицький працював над ним у перші роки після повернення з Німеччини [Харлампович 1898, с. 391–392]. Більш точний час написання твору Мелетія Смотрицького подав К. Студинський, звернувши увагу на те, що полеміст покликався на книги єзуїта Гаспра Пентковського та кальвініста Зібранда Любберта, опубліковані у 1609 р., яким, міркував він, датується постання манускрипту [Студинський 1906, с. LV–LVI].

К. Студинський, погодившись з А. Мошинським та К. Харламповичем у питанні атрибуції рукопису Мелетію Смотрицькому, констатував, що прямих доказів цьому немає, оскільки автентичний автограф полеміста не зберігся, через що підтвердити належність йому рукописного тексту не вдається. Дослідник прослідкував бібліографічну та тематичну спорідненість манускрипту (1609 р.) Мелетія Смотрицького з «Θρησος»-ом (1610 р.), яка, утім, не була для нього переконливим аргументом на користь авторства православного полеміста з огляду на виразний протестантський зміст рукописного твору. Зокрема К. Студинський зазначив: «В рукописи, яку друкуємо, маємо таку безліч нісенітниць, повторених за протестантами, а вимічених против папів, що приходить ся нераз здвинути плечима» [Студинський 1906, с. LVI]. Учений пояснював відкинення Мелетієм Смотрицьким у «Θρησος»-і більшості викладених у рукописі 1609 р. тез реформаційних полемістів тим, що він намагався уникнути в такий спосіб нерозуміння з боку православної спільноти. Проте, зауважимо, текст «Θρησος»-у, що відзначав унійний книжник Ілля Мороховський у творі «Παρρηγορια», яскраво відтворює богословську думку Реформації, навіть незважаючи на те що у ньому не наведено критичних висловлювань протестантських полемістів про римських пап та католицьку теологію, використаних у манускрипті. В одному зі своїх останніх творів «Απολογία» Мелетій Смотрицький так написав про себе як автора «Θρησος»-у, пронизаного реформаційними ідеями: «Хто був Теофіл Ортолог? – послідовник Лютера, який в академіях Липській і Віттенберзькій при гробі Лютеровім свій молодий вік на науках отруївши, лютеранським димом закопчений прибув до Литви і Русь, лементуючи, тим же чадом заразив» [Цит. за вид.: Яременко 1986, с. 10]. У листі до константинопольського патріарха Кирила Лукаріса, датованого 21 серпнем 1627 р., полеміст, розкриваючи первоієрарху свої вагання щодо догматичних розходжень між греками та латинниками, зауважив віддзеркалення «Θρησος»-ом та вміщеним наприкінці твору катехізисом («Sumarius, albo krotkie zebranie wiary u Ceremoniy Cerkwi świętey Wschodniey» [Theophil Ortholog 1610, с. 208–219]) теології реформаторських церков: «Всѣ части этаго *плачевнаго* сочиненія, отзываются лютеранизмомъ и кальвинизмомъ, особливо же приложенный въ концѣ книги катихизисъ» [Смо-

трицький 1867, с. 123]; «Тоже самое дѣлаю и я въ своемъ плачевномъ сочиненши *Өринось*, которое почти все проникнуто кальвинизмомъ (*totus fere calvinizat*)» [Смотрицький 1867, с. 139]. Православний, а згодом унійний книжник Мелетій Смотрицький, як і католицький письменник-полеміст XVI ст. Станіслав Оріховський, пройшов шлях від захоплення вченням реформаторських богословів у молодих літах до цілковитого його заперечення і протиборства наприкінці життя, хоч саме під впливом протестантизму ними було написано твори, які вважаються в історії української літератури епохальними. Зокрема, В. Любашенко так відгукнулася про «Өрһноџ» Мелетія Смотрицького: «Более популярного сочинения, признанного гордостью всей Руси, тогда не было» [Любашенко 2001, с. 37]. Одним із доказів інспірації Мелетія Смотрицького Реформацією, а відтак і авторства досліджуваного рукопису є розповідь унійного митрополита Антонія Селяви у «Antelenchus»-і про переклад православним письменником, котрого у творі порівняно з отруйним павуком та вовком через поширення в Україні реформаційного вчення, з церковнослов'янської польською мовою книги, у якій було вилучено молитви до Марії та святих: «Dawnosz temu iako sam ten *Appendix* wydał książkę wrzкомо przekładając z Słowieńskiego na Polskie, w ktorey wyrzucił Modlitwy do Panny Naświętszey Bogarodzicy, u wszystkich Świątych. Jeśliz ten sam nie był iuż struty nauką Inowiercow? u tąż nauką potruć drugich iadowity paiaк nie uśiłowal? aż okrzyknęli tego wilka Pasterze naszy u pieskowie ich» [Sielawa 1622, с. 53; Ткачук 2019, с. 340].

Незважаючи на поширення у науковому середовищі інформації про латинсько-польський рукопис Мелетія Смотрицького А. Мошинським 1874 р. та його публікацію К. Студинським 1906 р., згадки про нього відсутні в працях таких дослідників творчості православного письменника, як С. Голубева [Голубев 1883, с. 80–240], М. Соловія [Соловій 1977, с. 275], П. Яременка [Яременко 1986, с. 159], Д. Фріка [Frick 1999–2000, с. 356–362]. У книзі М. Соловія вміщено окремий підрозділ з вивчення впливу реформаційних ідей на світогляд Мелетія Смотрицького, який називається «Під впливом протестантизму» [Соловій 1977, с. 141–147], утім відомостей про збереження написаного ним манускрипту у 1609 р. не подано, хоч у бібліографії дослідження вченого згадується надрукований К. Студинським текст рукопису [Соловій 1978, с. 425]. Усе це підтверджує актуальність дослідження згаданого твору Мелетія Смотрицького, який оприявнює вплив Реформаційної думки Західної Європи на українських церковників.

Метою статті, завданням є дослідження опублікованого К. Студинським рукопису Мелетія Смотрицького, що засвідчує значний вплив ідей Реформації на церковний світогляд письменника та ранній період його полемічної творчості, а також доведення прилучення України до реформаційних процесів Європи у ранньомодерну добу.

Методи та методика дослідження. Історико-

культурний (латинсько-польський рукопис Мелетія Смотрицького проаналізовано в контексті церковного руху Реформації), описовий (передано зміст манускрипту письменника, вказано основні питання релігійної полеміки), герменевтичний (розкрито способи тлумачення полемістом Святого Письма).

Виклад основного матеріалу. У другій частині рукопису, яку К. Студинський вважав «наскрізь протестантською» [Студинський 1906, с. LVIII], Мелетій Смотрицький наводить факти насадження в католицькій церкві ідолопоклонства, які доводять служіння римських пап дияволу, а не Богу: «Quicumque manifeste Seminatur et promouet idololatriam, is not est a Deo, Sed ab eius hoste Diabolo habet suam missionem» [Смотрицький 1609, с. 260]. Полеміст розкриває чотири форми ідолопоклонства, які вкорінились у догматиці Рима: поклоніння творінню замість Творця, обожнення предметів («Cum Creatura habetur et adoratur pro Deo Seu Creatore» [Смотрицький 1609, с. 261]); однаковий характер шанування творіння (славослівні молитви до Марії, святих) і єдиного Бога («Cum aequae Colitur Creatura atque ipse Deus, quod certe idololatria est. Idololatria est omnis generis oratio, quae laudes Continet diuinitatis proprias» [Смотрицький 1609, с. 261]); практика шанування зображень (ікон) і поклоніння їм так само як Богу («Si imagini exhibetur cultus (latriae) idem qui Deo» [Смотрицький 1609, с. 261]); обожнення зображень (ікон), які оманливо представляють Бога («Cum adoratur imago, quae representat id, quod nihil est fallaciter et consequenter nec sit» [Смотрицький 1609, с. 261].

Учення латинників про земну матір Ісуса Христа як Богородицю, Царицю Небесну слугувало Мелетію Смотрицькому важливим доказом відступу Рима від Євангелія, проникнення в католицьку церкву давнього язичницького культу поклоніння богині-матері, який бере початок із часів шумеро-аккадської цивілізації. Наведені у творі цитати з праць богословів, які розкривають титули і високий статус Марії в католицизмі, підтверджують викладені полемістом міркування про ідолопоклонство Рима. Шанування Марії латинниками межувало з благоговінням перед силою і славою, які належать тільки Живому Богу («*Soli Deo gloria*»). Прикладом цього, писав книжник, було твердження католиків про належність Марії особистого імені Бога «YHWH» (івр. יהוה; вживається у текстах Старого Завіту понад 6800 разів), об'явленого Мойсеєм на горі Хорив (Вих. 3:14), яке в юдаїзмі заборонено вимовляти через третю заповідь Декалога (Вих. 20:7). Для того, щоб умотивувати висунуте латинникам звинувачення у богохульному вживанні священного імені «YHWH» стосовно Марії, Мелетій Смотрицький, ідучи услід за «войовничим протестантом» Томасом Мортонем («*Apologiae catholicae*» (1606 р.) [Morton 1606, с. 558]), цитував єзуїта Браса Вієгаша, а також покликався на Роберта Беларміна, які вважали, що саме тетраграматон якнайточніше розкриває людям і ангелам сутність, а також особливе становище Марії на небі: «Tetragrammaton, (quod est Deo proprium apud Hebraeos, et quidem maxime proprium ueri Dei est, Iudaeis Jehowa, Graecis *Τετραγράμματον* ,

nobis, Omnipotens Nomen eius) est Nomen Sacerrimae Virginis: ne hoc solum, sed et suo modo ineffabile, non solum hominibus, uerum et ipsis Angelis» [Смотрицький 1609, с. 262; Morton 1606, с. 258–259].

Наступним доказом надмірного прославлення Марії в католицизмі, а отже, гріхом ідолопоклонства, від якого застерігає християн друга заповідь «Десятислів'я» (Вих. 20:4–6), була для Мелетія Смотрицького розповідь Роберта Беларміна про звеличення Єдиним Богом (івр. אלהים אחד) Марії та надання їй ім'я, подібного достославному імені Ісуса Христа, перед яким поклониться «кожне коліно, небесних, земних і пекельних» (Флп. 2:10) [Biblia 2015, с. 1817]. Пояснюючи перебільшене значення імені Марії в католицькій теології, Мелетій Смотрицький навів із творів єзуїтського богослова, крім згаданої алюзії на фрагмент Послання апостола Павла до Філіп'ян, міркування про заступництво Цариці Небесної перед Богом грішників, для яких вона є рятівною «віддушиною», цитував його висловлювання про радість від її голови неба та трепет пекла: «Nec praetermitendum est illud Doctissimi Idiotae illustre Encomium, dedit tibi Maria tota Trinitas Nomen ut in Nomine tuo flectatur omne genu, coelestium, terrestrium et infernorum: Non tantae virtutis, ut ad eius inuocationem caelum rideat, infernus Conturbetur, et illa spiraculum hominis: quia sublato eius patrocínio peccator diutius uiuere non possit» [Смотрицький 1609, с. 262].

Розкриваючи проблему заміщення Марією Ісуса Христа в домобудівництві спасіння людей у Західній церкві, Мелетій Смотрицький переповів у своєму творі фрагмент 21-го розділу «De cultu sanctorum» праці французького теолога Георга Кассандра (визнавав необхідність реформування католицизму та погоджувався з деякими закидами протестантів) «Consultatio de articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis» (1577 р.) [Cassandri 1577, с. 244], у якому її зображено Царицею небес, Матір'ю милосердя («Regina coeli, Regina et mater misericordiae, vita, spes nostra, lux ecclesiae, aduocata et mediatrix» [Cassandri 1577, с. 141]), натомість Бога – тільки як хранителя правосуддя: «Non defuerunt uiri celebres, qui dixerunt, Deum Regni sui, quod ex iustitia et misericordia Constat, dimidium, hoc est Misericordiam in Mariam transtulisse, Iustitiam retinuisse Sibi» [Смотрицький 1609, с. 262]. Таке ж протиставлення Марії Богу, значив полеміст, знаходимо у 36-му розділі книги «In librum Sapientiae regis Salomonis praelectiones» (1586 р.) [Holkoth 1586] домініканського монаха Руперта Холкота (одним із перших середньовічних теологів широко послуговувався філософською спадщиною античності в поясненні біблійних текстів), а також історичній праці Антоніна Флорентійського «Chronicon partibus tribus distincta ab initio mundi ad MCCCLX» (1484 р.): «Si quis a Filio, qui ad Patris dexteram Sedit, terreatur, quia Iudex est: Matrem adeat, quia medicina est» [Смотрицький 1609, с. 262]. У книзі Руперта Холкота цю думку викладено так: «Et si quis fortassis a filio terreatur: quia iudex est, matrem intueatur, quae medicina est: unde Cassiod. in

quadam Epistola: Tu patrona humani generis, tu afflictis reis medicina singularis» [Holkoth 1586, с. 128].

Покликаючись на книги португальського ексегета Браса Вієгаша «Commentarii exegetici in Apocalypsim» (1602 р.), італійського історика Горация Турселліна «Lauretanae historiae libri» (1597 р.), іспанського єзуїта Іоанна Осорія «Concionum» (1597 р.) (у проповідях метафорично порівнював Марію із шиєю, яка скеровує «голову» Церкви – Ісуса Христа – у правильному напрямку [Boys 1622, с. 664]), Мелетій Смотрицький обґрунтував у своєму творі думку церковних реформаторів про однакове прославлення латинниками Бога та Марії. Полеміст, як і швейцарський кальвініст Жак Лект [Lectius 1607, с. 283] («Adversus Codicis Fabriani та прота какодоґа, Praescriptionum Theologicarum» (1607 р.), не погоджувався з завищенням Марії в католицькому богослів'ї над усіма творіннями та поклонінням їй як Богу-Сину, чому навчав настоятель монастиря в Бонневалі Арнольд Карнотський («De laudibus sanctae ac perpetuae virginis, matris Christi Mariae»): «Słuchay o krolewstwie przelozenstwa, y o iedney z Bogiem Synem chwale iey: [...] «Constituta quippe est Super omnem creaturam: Et quicumque Iesu Curuat genu, Matri quoque pronus supplicat: Et Filii gloriam cum Matre non tam communem iudico, quam eandem»» [Смотрицький 1609, с. 263].

Критично відгукнувся Мелетій Смотрицький про вчення Рима стосовно незмірної доброти і милосердя Марії, які виявляє до людей тільки Бог. «Ревність за Господом» (3 Цар. 19:14) підштовхнула письменника вступити в полеміку з Іоанном Осорієм, який, використовуючи можливості силогістичної системи доведення, утверджував у католицизмі думку про рівність доброти Марії та Бога-Отця: «Stąd y w dobroci ią Bogu Oycu rowna PP.: [...] «Et hac ratione Mater adeo bona Maria est, ac aeternus Pater. Cui igitur Beatam Mariam Comparemus? Non Euae, non Sarrae, nec Racheli, nec Hester, nec Lunae, nec Soli: cui igitur? Plane Deo bona omnia continentis»» [Смотрицький 1609, с. 263].

У догматиці Римської церкви Марія не наділена божественним достоїнством; вважається, що вона перевершує всі творіння у святості, через що її називають «пресвятою». Уведена в католицизмі титулатура Марії (Цариця Небес (лат. *Regina Coeli*), Богородиця (лат. *Dei Genetrix, Deipara*), Заступниця (лат. *Advocata*) виражає її особливий статус на небі, завдяки якому вона заступається за грішників, що моляться до неї, перед Богом. Мелетій Смотрицький описав у своєму творі, як зміст вчення латинників про Марію вплив у церковній практиці та розкрив пов'язану з розумінням її царської гідності плутанину серед мирян. Зокрема полеміст цитує латинськомовного поета Ноякція (Noiactius), який називав Марію «народженою богинею» («Dea nata» [Смотрицький 1609, с. 263]), що суперечить католицькій маріології. Викликало в полеміста обурення те, що латинники переробили на честь Марії славослівні псалми Давида, давньохристиянський літургійний гімн «Te Deum laudamus», написаний у IV столітті, а також прославляли її нарівні з Бо-

гом перед починанням та після завершення справ, від чого застерігав Августин Блаженний: «Przytym Psalmy Dawydowe, y Hymn: Te Deum laudamus, na chwale Panny naświętszey przelożone. [...] Dlategoż też w chwale y Ćci wieczney z Bogiem ią złącza gdy Cokolwiek koncząc, w te słowa cześć iey oddawa. Laus Deo, Virginię Matri Mariae, y Gloria Deo, et Beatae Virgini Mariae, Dominae nostrae, item Iesu Christo: Tu wprzod chwałę Świętey Pannie, przed Synem Bożym czyni. Stąd że y przy Zaczynaniu kaźdey Sprawy mowić Zwykli, Aspirante Deo, Deiparaque, quorum ore maxime nitimur. Maria fauente nihil non prospere cedit». Крім цього, Мелетій Смотрицький переймався поширенням культу поклоніння Марії в Речі Посполитій, що підтверджувала публікація ігуменом Віленського монастиря Адамом Пекарським [Росієча 1981, с. 60] книги польською мовою, у якій було надруковано хвалебні молитви до Марії

з офіціуму (цикл молитвослів'я) домінікаців [Смотрицький 1609, с. 263].

Висновки. Надрукований К. Студинським рукописний твір Мелетія Смотрицького засвідчує засвоєння Україною реформаційних ідей Західної і Центральної Європи XVI–XVII ст., відгомін яких дістався України. Розлоге цитування українським православним книжником реформаторських полемістів-богословів спростовує низку хибних думок, висловлених про зародження євангельського руху в Україні в XIX ст. Текст рукопису оприявнює осмислення змісту протестантсько-католицької полеміки в середовищі священнослужителів Київської митрополії, яким належало «дати відповідь про їхнє уповання» (1 Пет. 3:15) у контексті викликів оновлення православ'я, про що в той час розмірковували українські інтелектуали та можновладці [Грушевський 1995, с. 38].

Література

1. Аверинцев С. Будущее христианства в Европе. *Собрание сочинений* / Под. ред. Н.П. Аверинцевой, К.Б. Сивова. София–Логос. Словарь. Киев: Дух і Літера, 2005. С. 763–775.
2. Голубев С. Київській митрополиті Петрь Могила и его сподвижники. Киевъ, 1883. Т. 1. С. 80–240.
3. Грушевський М. З історії релігійної думки на Україні. Київ: Освіта, 1992. 192 с.
4. Грушевський М. Історія української літератури в 6. тт., 9 кн. Київ: Либідь, 1995. Т. 5. Кн. 2. 352 с.
5. Любашенко В. Кирилл Лукарис и протестантизм. Опыт межцерковного диалога. [б. м.], 2001. С. 89.
6. Огієнко І. Українська церква: Нариси з історії Української православної церкви у 2 т. Київ: Україна, 1993. Т.1–2. 284 с.
7. Смотрицький М. Письмо Мелетія Смотрицького нареченного архієпископа Полоцького и проч., архимандрита Виленського и Дерманського, къ его Милости отцу Кириллу, Константинопольскому патриарху. *Кирилло-Методиевский сборник*. / Изд. И. М. Мартынов. Париж-Лейпциг, 1867. Вып. II. С. 119–144.
8. Смотрицький М. Рукопись Мелетія Смотрицького з р. 1609. *Пам'ятки українсько-руської мови і літератури*. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1906. Т. V. С. 250–302.
9. Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. Рим–Торонто, 1977. Ч. I. 275 с.
10. Соловій М. Мелетій Смотрицький як письменник. Рим–Торонто, 1978. Ч. II. 450 с.
11. Студинський К. Передмова. *Пам'ятки українсько-руської мови і літератури*. Львів: З друкарні наукового товариства імені Шевченка, 1906. Т. V. LVI с.
12. Ткачук Р.Ф. Полемічна традиція унійних письменників кінця XVI – першої половини XVII ст.: доба і постаті, текст і прототекст, риторика і поетика. Київ, 2019. 486 с.
13. Харлампович К. Западнорусскія православныя школы XVI и начала XVII вѣка, отношеніе ихъ къ инославнымъ, религиозное обученіе въ нихъ и заслуги ихъ въ дѣлѣ защиты православной вѣры и церкви. Казань, 1898. 524+LXII с.
14. Яременко. П. К. Мелетій Смотрицький. Життя і творчість. Київ: Наукова думка, 1986. 159 с.
15. Boys J. The Workes of Iohn Boys Doctor in Diuinitie and Deane of Canterburie. [б.м.], 1622. 988 с.
16. Cassandri G. Consultatio de articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis. Coloniae, 1577. 244 s.
17. Frick D. Smotrycki Maksym (Maksenty). *Polski Słownik Biograficzny* / Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności. Warszawa–Kraków, 1999–2000. Т. XXXIX. S. 356–362.
18. Holkoth R. In librum Sapientiae regis Salomonis praelectiones. Basillea, 1586. 750 p.
19. Kopia listu pewnego luteranina do pastera swego. [BN Warszawa; Sygnatura: BN.XVII.3.242 adl]. 17 s.
20. Lectius J. Adversus Codicis Fabriani τὰ πρωτα какоδοζα, Praescriptionum Theologicarum libri duo. Aureliae Alobrogum, 1607. 330 s.
21. Morton T. Apologiae catholicae, in qua paradoxa, haereses, blasphemiae, scelera, quae Jesuitae, et Pontificii alii Protestantibus impingunt, fere omnia, ex ipsorum Pontificiorum testimoniis apertis diluuntur. Londini, 1606. Т. I. 558 s.
22. Moszyński A. Wiadomość o rękopismach polskich oddziału teologicznego w cesarskiej bibliotece w Petersburgu. *Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego, 1874. Seria I. S.223 – 333.
23. Pociecha J. Piekarski Adam. *Polski słownik biograficzny*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk, 1981. Т. XXVI. 832 s.
24. Sielawa A. Antelenchus to iest odpis na serypt uszczypliwy Zakonnikow Cerkwie odstępney Ś. Ducha Elenchus nazwany. Wilno, 1622. 70 s.

25. Theophil Ortholog. Θρηνος to iest lament iedyney Ś. Powszechney Apostolskiey Wschodniey Cerkwie. Wilno, 1610. 219 s.

References

1. Averyntsev S. (2005) Budushchee khrystyanstva v Evrope. *Sobranye sochyneniya* [The Future of Christianity in Europe] / Pod. red. N. P. Averyntsevoi, K. B. Syhova. Sofyia–Lohos. Slovar. Kiev: Dukh i Litera. S. 763–775 [in Russian].
2. Holubiev S. (1883) Kievskii mytropolyt Petr Mohyla y eho spodyzhnyky. [The Kyiv's Metropolitan Peter Mohyla and His Associates]. Kiev. T. 1. S. 80–240 [in Russian].
3. Hrushevskiy M. (1992) Z istorii religiinoi dumky na Ukraini [From the History of Religious Thought in Ukraine]. Kyiv: Osvita. 192 s. [in Ukrainian].
4. Hrushevskiy M. (1995) Istorii ukrainskoi literatury v 6. tt., 9 kn. [The History of Ukrainian Literature]. Kyiv: Lybid. T. 5. Kn. 2. 352 s. [in Ukrainian].
5. Liubashchenko V. (2001) Kyryll Lukarys y protestantyzm. Opyt mezhtserkovnoho dyaloha [Cyril Lukaris and Protestantism. The Experience of the Dialogue between Churches]. [b. m.]. S. 89 [in Russian].
6. Ohienko I. (1993) Ukrainska tserkva: Narysy z istorii Ukrainskoi pravoslavnoi tserkvy u 2 t. [The Ukrainian Church: the Sketches from the History of Ukrainian Orthodox Church]. Kyiv: Ukraina. T. 1–2. 284 s. [in Ukrainian].
7. Smotryckyy M. (1867) Pysmo Meletii Smotrytskaho narechennaho arkhiepyskopa Polotskaho y proch., arkhymandryta Vylenskaho y Dermanskaho, k eho Mylosty ottsu Kyryllu, Konstantynopolskomu patriarkhu [The Letter of Meletiy Smotryckyy Named Archbishop of Polotsk and Others, Archimandrite of Vilno and Derman to His Mercy Father Cyril, the Patriarch of Constantinople]. *Kyryllo-Mefodyevskiy sbornyk*. / Yzd. Y.M. Martynov. Paryzh-Leiptsyh. Vyp. II. S. 119–144 [in Russian].
8. Smotryckyy M. (1609) Rukopys Meletyia Smotrytskoho z r. 1609 [The Manuscript of Meletiy Smotreckyy from 1609 Year]. *Pamiatky ukrainsko-ruskoj movy i literatury*. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka. T.V. S. 250–302 [in Ukrainian].
9. Solovii M. (1977) Meletii Smotrytskyi yak pysmennyk [Meletiy Smotryckyy as Writer]. Rym–Toronto. Ch. I. 275 s. [in Ukrainian].
10. Solovii M. (1978) Meletii Smotrytskyi yak pysmennyk [Meletiy Smotryckyy as Writer]. Rym–Toronto. Ch. II. 450 s. [in Ukrainian].
11. Studynskiy K. (1906) Peredmova [Preface]. *Pamiatky ukrainsko-ruskoj movy i literatury*. Lviv: Z drukarni naukovohto tovarystva imeny Shevchenka. T.V. LVI s. [in Ukrainian].
12. Tkachuk R. F. (2019) Polemichna tradytsiia uniinykh pysmennykiv kintsia XVI – pershoi polovyny XVII st.: doba i postati, tekst i prototekst, rytoryka i poetyka [The Polemical Tradition of Uniate Writers of the End of 16th and First Half of 17th Centuries: Epoch and Figures, Text and Pretext, Rhetoric and Poetics. Monograph]. Kyiv. 486 s. [in Ukrainian].
13. Kharlampovych K. (1898) Zapadnorusskiiia pravoslavnyia shkoly XVI y nachala XVII vika, otnoshenie ikh k inoslavnyim, rehlyioznoe obuchenie v nikh y zasluhy ikh v dele zashchyty pravoslavnoy viry y tserkvy [The West Russian Orthodox School of 16th and the beginning 17th Century]. Kazan. 524+LXII c. [in Russian].
14. Yaremenko. P.K. (1986) Meletii Smotrytskyi. Zhyttia i tvorchist [Meletiy Smotryckyy. The Life and Creative Work]. Kyiv: Naukova dumka. 159 s. [in Ukrainian].
15. Boys J. (1622) The Workes of Iohn Boys Doctor in Diuinitie and Deane of Canterburie. [б.м.]. 988 p. [in English].
16. Cassandri G. (1577) Consultatio de articulis religionis inter catholicos et protestantes controversis. Coloniae. 244 s. [in English].
17. Frick D. (1999–2000) Smotrycki Maksym (Maksenty). *Polski Słownik Biograficzny* / Polska Akademia Nauk, Polska Akademia Umiejętności. Warszawa–Kraków. T. XXXIX. S. 356–362 [in English].
18. Holkoth R. (1586) In librum Sapientiae regis Salomonis praelectiones. Basillea. 750 p. [in Latin].
19. Kopia listu pewnego luteranina do pastera swego. [BN Warszawa; Sygnatura: BN.XVII.3.242 adl]. 17 s. [in Polish].
20. Lectius J. (1607) Adversus Codicis Fabriani τα πρώτα κακοδοζα, Praescriptionum Theologicarum libri duo. Aureliae Alobrogum. 330 s. [in Latin].
21. Morton T. (1606) Apologiae catholicae, in qua paradoxa, haereses, blasphemiae, scelera, quae Jesuitae, et Pontificii alii Protestantibus impingunt, fere omnia, ex ipsorum Pontificiorum testimoniis apertis diluuntur. Londini. T. I. 558 s. [in Latin].
22. Moszyński A. (1874) Wiadomość o rękopismach polskich oddziału teologicznego w cesarskiej bibliotece w Petersburgu. *Rozprawy i Sprawozdania z posiedzeń Wydziału Filologicznego Akademii Umiejętności*. Kraków: Drukarnia Uniwersytetu Jagiellońskiego. Seria I. S.223–333 [in Polish].
23. Pocięcha J. (1981) Piekarski Adam. *Polski słownik biograficzny*. Wrocław–Warszawa–Kraków–Gdańsk–Łódź: Wydawnictwo Polskiej Akademii Nauk. T. XXVI. 832 s. [in Polish].
24. Sielawa A. (1622) Antelenchus to iest odpis na serypt uszczypliwy Zakonnikow Cerkwie odstępney Ś. Duchu Elenchus nazwany. Wilno. 70 s. [in Polish].

25. Theophil Ortholog. (1610) Ἐρημός iest lament iedyney Ś. Powszechny Apostolskiej Wschodniej Cerkwie. Wilno. 219 s. [in Polish].

**THE ORTHODOX WORLD IN THE REFORMATIONAL ORBIT:
THE DENIAL OF THE CULT OF MOTHER OF GOD IN THE MANUSCRIPT
OF MELETIY SMOTRYTSKYI OF 1609**

Abstract. The echo in the Ukrainian literature of the movement of Reformation of the 16th and 17th centuries, which had a significant impact on the church worldview of Orthodox polemicists, remains little-investigated. It explains the relevance and the topicality of studying of the influence of the Church and socio-political movement of the Reformation on Ukrainian literature. The purpose of the article is to study the Latin-Polish manuscript of the Ukrainian Orthodox writer Meletiy Smotrytskyi, which reveals the admiration during his studies in Europe for the dogmatics of the Reformed churches. The publication examines the issue of the attribution of the manuscript to Meletiy Smotrytskyi and provides new proofs that confirms its authorship. In his work the Orthodox writer criticized the Roman Church for giving of the attributes of God to Saint Mary, which was noted by such church reformers as Martin Luther and Philip Melanchthon. Besides, in the manuscript it is accused the Roman pope of distorting the content of the texts of the New Testament and resorting to sorcery. Examining the teachings of the Western Church about Saint Mary as the Mother of God and Queen of Heaven in the light of the works of the English bishop Thomas Morton, Meletiy Smotrytskyi substantiated made to the Catholics the accusation of the blasphemous use of the sacred name «YHWH» in relation to Saint Mary. Using the examples of the Portuguese exegete Bras Viegas, the Italian historian Horace Turcelin and the Spanish Jesuit John Osorio, the Orthodox polemicist noted the equal glorification of God and Mary in Catholicism. Standing in the early period of his creative work on the positions of Protestantism, Meletiy Smotrytskyi condemned the fact that the Catholics reworked the psalms of David and the liturgical hymn of the 4th century «Te Deum laudamus» in honor of Mary, as well as her prayerful mention before starting and finishing deeds. The manuscript of Meletiy Smotrytskyi testifies the mastering by the Ukraine of the reformation ideas of Western and Central Europe of the 16th–17th centuries. The extensive citation by the Ukrainian Orthodox writer of reformist polemicists-theologians refutes a number of false opinions expressed about the birth of the evangelical movement in Ukraine in the 19th century.

Keywords: Meletiy Smotrytskyi, the Reformation, the Virgin Mary, Catholic-Protestant controversy, Ukrainian polemical literature, the Protestantism, Thomas Morton.

©Ткачук Р., 2023 р.

Руслан Ткачук – доктор філологічних наук, старший науковий співробітник відділу давньої української літератури Інституту літератури ім. Т. Г. Шевченка НАН України, Київ, Україна; tkachuk.ruslan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0809-5115>

Ruslan Tkachuk – Doctor of Philology, Senior Research Worker of Department of Ancient Ukrainian Literature, T.H. Shevchenko Institute of Literature, National Academy of Sciences of Ukraine, Kyiv, Ukraine; tkachuk.ruslan@gmail.com; <https://orcid.org/0000-0003-0809-5115>